

BEVEZETÉS ÉRTELMISÉG ÉS KÖZÉPOSZTÁLY

E bevezető írás címével egy problémát kívánunk kijelölni: azt a problémakört, ami körül, a két háború közt az értelmiség szerepével foglalkozó írások keringenek. A 30-as évek végén egy fiatal publicista — visszatekintve "a gentry virágkorára", azaz a századvégre — így jellemzi a két kategóriát: "...akkor határozottabban meg lehetett vonni a határvonalat középosztály és értelmiség között. A gentry volt a középosztály a szónak modern politikai értelmében: a közvélemény kialakítója, a nemzettudat hordozója, a különválasztott törvényhozó, bíráskodó és végrehajtó hatalomnak részint birtokosa, részint közege. Rajtuk kívül állt részint az elutasítottak gőgjének, részint a törtétek dörgölésének állapotában az értelmiség: orvosok, tanárok, nem-nemes származású ügyvédek, magántisztviselők és a kamasz kapitalizmus teremtette sok kisebb-nagyobb egzisztencia. Egyszóval: az értelmiség. A kereskedők és az iparosok — más nemzetek középosztálya — még ilyen második sorban sem tartozott nálunk a középosztályba." /Boldizsár Iván: Középosztály és "úriember", Korunk Szava, VIII. évf. 24. sz. 730.1./ Ilyen határozottá persze csak a hagyomány tette a megkülönböztetést. A határvonalak persze tényleg elmosódottabbakká váltak, ahogy a gazdasági, társadalmi és politikai válság nyomán az ideológiai életben is megindult egy átrendeződés, de a megkülönböztetés a múltban sem volt tiszta.

Letagadhatatlan, hogy volt ilyen megkülönböztetés — és benne a társadalmi szerkezet sajátosságai tükröződnek. Erdei Ferenc kötetünket záró tanulmányában a /történelmi vagy úri/ középosztályról és az értelmiségről /polgári középosztályról/, mint két külön társadalom tartozékáról beszél. Szó szerinti értelemben persze nem lehet "két" társadalomról beszélni: de a magyar társadalomstruktúrában tagadhatatlanul jelen van egy kettősség — 1867-től egész 1945-ig. E hasadás gyökerei a polgári átalakulás adott formájába nyúlnak. A jobbágyfelszabadítás módja, a nagybirtok fennmaradása gátat emelt a parasztság polgárosodása elé. Alapvetően ez az oka annak, hogy a kis- és középpolgárság

és a birtokos parasztság származásában, hagyományaiban, társadalmi kapcsolataiban elkülönült egymástól. A városi polgárság és az egykori nemesség ugyancsak elkülönülten — s ahogy az idő előrehaladt: ellenségesen — állt egymással szemben. A középbirtokos nemesség számára a kapitalizmus térhódítása — amelyhez nagyobb részt tőkehiány, de legalább részben életmódja miatt nem tudott alkalmazkodni — a tönkremenetelt jelentette. Fél század alatt a középbirtokos nemesek száma csaknem negyedére zsugorodott. A tulajdonképpeni uralkodó osztályok között volt talán az egymástól elszigeteltség és ellenségesség a legkisebb: a nagybirtokosok és nagytőkések közt. Részbéli összefonódottságuk, társadalmi kapcsolataik ellenére természetes, hogy gazdasági érdekeik sűrűn vezettek konfliktusokhoz — de ezeknél, az uralkodó osztályok frakciói között természetes konfliktusoknál lényegesebb volt az, hogy végül is a nagybirtok és nagytőke személyi képviselői származásra és társadalmi kapcsolataikra nézve két különböző csoporthoz tartoztak. A mágnásokat sok fűzte a gentryhez, a nagytőkét pedig a városi középpolgársághoz. Súlyosította ezt a magyar társadalmi fejlődés sajátosságai által produkált képletet az, hogy a városi munkásmozgalom és az objektív helyzetüket tekintve proletár vagy félproletár falusi tömegek nem tudtak a korszak java részében szervezetenként egymással találkozni. Bizonyára oka volt a magyarországi kapitalista fejlődés megkésettége, a paraszti polgárosodás gyengesége (amely fékezte az objektív helyzet tudatosulását az agrárproletariátusban) — de nem elhanyagolható szerepet játszott az, hogy a munkásmozgalom sem találta meg mindig a választ a sajátos magyar fejlődés problémáira, s dogmatikus-voluntarista módon próbálta azt értelmezni. Bizonyos értelemben két társadalmi piramis létezett egymás mellett: a "városi" (kis-, közép- és nagypolgárság) és a "vidéki" (kis-, közép- és nagybirtok) — s "alattuk", egymástól részben elkülönülve a proletár-félproletár tömegek. Egy ilyen társadalomban a kapitalizmus fejlődésével gyarapodó értelmiségi funkciók is megoszlanak — aszerint, hogy melyik "piramishoz" kötődnek. Ezt a megosztást súlyosította az, hogy az államhatalmi pozíciókat — és az állami hatalommal összefüggő értelmiségi pozíciókat — a középnemesség tartotta kezében, amely a polgári átalakulást is

vezette. Az állam értelmisége tehát más társadalmi háttérrel bírt, mint a "civil társadalom" értelmisége. Ez a közhivatalnoki, "honorácior" értelmiség keserűen szemlélte a tőke világának térhódítását, amelynek áldozatul esett a hajdani középnemesség birtokának javarésze — s reakciós antikapitalizmusának módja is lett a kifejeződésre, amikor a tőkés fejlődés objektív menete kikényszerítette a növekvő állami beavatkozást.

A helyzet az volt, hogy a tőkés társadalom előrehaladása a kis- és középpolgárság ill. birtokosság, az értelmiség egyes csoportjai közötti ellenségességet nem csökkentette, a tőkés fejlődéssel nem járt együtt a feudális hagyományú rétegek integrálódása a homogenizálódó tőkés társadalomba: ellenkezőleg, a tőkés fejlődés előrehaladása — különösen mert kiélezte az agrár és ipari tőke "normális" érdekellentéteit is — a fenti csoportok közti elidegenültséget és ellentétet kiélezte. A "városi" polgári és értelmiségi rétegek közt elég nagy arányban voltak zsidó származásúak (elmagyarosodott németek mellett), így lesz a gentry, a közhivatalnoki értelmiség elég nagy részének ideológiája az antiszemitizmus — a feudális hagyományú középosztály jelzője a keresztény — s a "keresztény" és polgári "középosztály" közti elidegenültség fokmérője az antiszemitizmus hőfoka.

Ezeket a belső feszültségeket fokozta az, hogy a Tanácsköztársaság bukása után az ellenforradalmi rendszer aktív harcosai és tömegei elég nagy részben ebből a keresztény középosztályból kerültek ki, akik a zsidóságot tartották a bűnösnek a régi Magyarország összeomlásában és a forradalmakban. Az ellenforradalmi rendszer — a "keresztény kurzus" — aztán intézményesíti is a polgári-értelmiségi csoportok jelzett szakadását.

E válogatásban egyfelől annak a bemutatására törekszünk, hogyan tükröződik az értelmiségi csoportoknak a vázolt tagolódása az ideológiai mozgásban. Ugyanakkor viszont az is érdekelt bennünket, hogy milyen lehetőségek mutatkoztak a korban a hamis ideológiai alternatívák, torz kérdésfeltevések, fantomokat produkáló társadalomszemlélet meghaladására. Nyilvánvaló, hogy a társadalomszerkezeti torzulás felszámolása csak egy radikális társadalmi átalakulás során következhetett be. A kérdést tehát úgy kell feltenni, hogy az ideológiában milyen elképzelések alakultak ki a társadalmi átrendeződésről — és ebben a keretben ho-

gyan gondolták el az értelmiség elhelyezkedését. Az értelmiség szerepére és helyére vonatkozó elképzelések e szélesebb vonatkoztatási rendszerben fejthetők meg. A kiegyezés után az uralomra jutott liberalizmus még abban hitt, hogy a szabad polgári fejlődés meg fogja hozni a különböző osztályok és rétegek integrálódását, a nemzeti egységesülést. A középosztály szó ennek a hitnek a jegyében került forgalomba az angol middle class fordításaként. A middle class a század közepének Angliájában: a nemzet dicsősége, a közérdek képviselője, mindannak alkotója, ami Anglia nagyságát jelenti — a szabad és autonóm polgárok összessége, akiktől az egész társadalom integrálását lehet várni — legalábbis így vélik pl. Games Mill vagy Cobden.

Így gondolják a magyar liberálisok is. A valóság és az eszmény szakadása ugyan már korán megkezdődik, de 1884-ben Beksics Gyula még az eszményt tarthatja valóságosnak, és a liberalizmusnak az egykori nemesség körében való háttérbeszorulását múltó politikai divatnak. "És ime, miután a középnemesség ledöntötte kasztjának sorompóit, miután a nemzet nagy zöme átvonult a sorompókon, miután a nemesség, polgárság s értelmiség összeforrott egy hatalmas középosztályban..." — ezután jön az agrárius politikai divat. /Timoleon: A legújabb politikai divat, Bp. 1884. 6.1./

Pedig épp ezidőtájt kerül divatba egy másik szó is, amelyre a magyar közéleti szótárban a középosztály szóhoz hasonló nagy karrier vár: a gentry. Angliában a középosztály és a gentry ellentétes jelentésű szavak: a középosztály a polgárság, a polgári nyilvánosság hordozója, a racionális nemzeti érdek megfogalmazója — a gentry viszont a nemes, a régi rend maradványa, komoly politikai befolyással és hatalommal — s az angol liberalizmus az agrárérdekeket képviselő gentry és a polgári középosztály harcában alakul ki, mint az utóbbi ideológiája. Nálunk a gentry a középosztály — vagy inkább a középosztály (ahol a hivatalokban természetesen sok a nem-nemes származású is) szeretne úgy élni, mint a gentry — vagy méginkább a birtokos nemesi élet kellékeinek tartott formákhoz ragaszkodó heterogén "honorácior" középosztály a gentry. Hallatlanul sokjelentésű szó. Előterbe nyomulása párhuzamos a középbirtokosság tönkremenetelével, a liberális ideológia lassú térvésztesésével, a konzerva-

tivizmus, agrárizmus térhódításával, egyáltalán az egykor a magyar polgári átalakulást vezető réteg reakcióssá válásával. A liberalizmus nem nagy világnézeti csatákban vészit tért, hanem lassan elfogy körülé a levegő, erodálódik, a liberális kategóriák konzervativizmussal telítődnek.

Igy lesz a kasztszerűség, az elzárkózás, a feudális értelmű "úriság" érték: "Egyről meg vagyunk győződve, hogy a gentry az, amely a régi magyar lovagi szellemet, a patriarchális családi élet legszebb tradícióit a legtokéletesebben tartotta fenn s mely a benne szunnyadó nagy erkölcsi javaknál és fajmagyar érzületénél fogva a leghivatottabb a magyarság vezetésére, léte az ország létének főbiztosítéka..." /Szűcsi Dózsef: A gentry, Turul, 1910. 183.1./ Ez az "úri középosztályi" hang radikalizálódik majd az ellenforradalomban, s lesz a századforduló "zsebre dugott öklű, konkrét célok nélküli és merőben érzelmi antiszemizmus"-ából /Schöpflin/ agresszív, őrségváltást követelő antiszemizmus.

A konzervatív ideológia térhódítása a "keresztény középosztály" soraiban párhuzamosan megy végbe azzal a gazdasági-társadalmi átalakulással, amelyre már többször utaltunk. A konzervativizmus válasz bizonyos válságjelekre — és természetesen a konzervatív ideológiában nemcsak a fentebb idézethez hasonló durva, felületesen affirmatív hanggal találkozunk, hanem olyannal is, amelyik ezt a válságot tematizálja, a válságból keres kiutat. Ilyen Concha Győzőnek a gentryről szóló cikke is, aki a felületes és formális gentry-stilust elítélve a gentryből a nemzet emelkedett, konzervatív szellemi vezetőrétegét szeretné kialakítani. "A gentry a lovagi intézménynek modern alakja, mely a keresztény világ legszebb alkotásai közé tartozik. A magyar gentry is a lovagias eszmekörből, a nemesség ideális hagyományából nőtt ki, ez eszmekört, az ideális hagyományokat, a régi kiváltságok nélkül, a magyarság életcélja szolgálatában akarja állítani, a magyar szellem fenntartására, erősítés s akarja hasznosítani, amely szellemnek leglelke, megalakulásánál, történelmi viszontagságainál fogva: keresztény". /Concha Győző: A gentry, Budapesti Szemle, 1910., 142. k. 196.1./

Az ellenforradalom győzelme végleg háttérbe szorította a liberalizmust a "történelmi" vagy "keresztény" középosztályba.

Gyökeres szakítás a századelő ideológiáival azonban nem történik. Ebben bizonyára szerepet játszik az is, hogy a dzsentroid hivatalnoki-katonatiszti csoportok, amelyek az ellenforradalom szélső jobbszárnyát képezik, a húszas évek elején lassan háttérbeszorulnak, az állami-politikai hatalomban való részesezésük igényeikhez képest igen kevésbé nő meg. A húszas években ez a középosztály a nemzet vezetése helyett továbbra is a hagyományos uralkodó osztályok érdekképviselésével elégszik meg. A húszas évek ideológiai életére két mű hatása igazán nagy: Szabó Dezső *Elsodort falujáé* és Szekfü Gyula *Három nemzedékéé*. Az első — elmosódott formákban — radikális társadalmi átrendeződés igényét fogalmazza meg — messze túlmenve azon, amire a kasztöntudatu dzsentri középosztályi ellenforradalmárok hajlandók voltak. Szekfü munkája mérsékelt konzervativizmussal a restauráció ideológiáját teremti meg.

Szekfü — folytatva a századelő konzervatív gondolkodását — a válságot tematizálja. Mivel a magyar polgári fejlődés szerinte katasztrófával zárult (kettős katasztrófával: a forradalmak és Trianon) — ezért ezt az egész fejlődést is lényege szerint hanyatlásnak látja. E "hanyatlást" társadalomképben a középosztály is mint hanyatló jelenik meg — mint egyedül általa betölthető szerepek be nem töltője. A mulasztások, amiket Szekfü a dualizmus korának szemére hány, a középosztály mulasztásai — hogy nem lett "minden kitűnőséget, minden szellemi és vagyoni erőt magába foglaló új társadalmi osztállyá, az új Magyarország büszke oszlopszatává..." Látni kell, hogy itt — a nemzeti integráció gondolatának hangsúlyozása ellenére — nem a liberális szellemű nemzeti egység gondolatáról van szó. A gentry exkluzivitást Szekfü ugyan elitéli, de egy másfajta exkluzivitást szinte magátólértetődőnek vesz. A zsidó polgárságot és értelmiséget, mint "idegent" számba sem veszi azok között, akikről az "egyes közszellem" kialakítását várja. A középosztály és értelmiség nála magátólértetődően keresztény — amennyiben magyar.

A középosztály hanyatlik, nem felel meg feladatának (a "nemzeti célok öntudatos követésének"), hivatásának megfelelő középosztály tehát nincs is. Szekfü azonban a társadalomtörténetileg is illusztrált hanyatlási folyamatból nem társadalmi reformok, konzekvenciákat von le — mert maga a hanyatlás végső so-

ron nem társadalmi eredetű. A hanyatlás oka: a nemzeti bűnökben való elmerülés, Széchenyi tanításaitól való elfordulás — ezért a megoldás — a morális reform, a visszatérés Széchenyihez. A kritikának ilymódon morális kritikává való átfordításával menekül meg Szekfü az elől, hogy az általa is ábrázolt társadalmi folyamat konzekvenciáit kimondja, csak így tarthatja fenn, hogy hanyatlása és bűnei ellenére mégis ez a keresztény középosztály a hivatott a nemzet vezetésére — t. i. ha önmagában végrehajtja ezt a morális reformot.

Hogyan lehet morális reformot csinálni? Közvéleményalakítással és felvilágosítással? A Szekfü által szerkesztett Magyar Szemlének ez volt a programja. "A cél: hogy minél több magyar legyen képes illúziók ködétől, a demagógia lángolásától távol, nyugodt szemmel beletekinteni a Valóságba, mely ma, sajnosan tudjuk, számunkra nem nyújt vonzó képeket. De amíg ezt el nem érjük, addig sem nemzeti célkitűzésekről, sem nemzeti öntudatról nem beszélhetünk, csak éppen délibábokra támaszkodva." /Szekfü Gyula: A magyar folyóirat problémája, Magyar Szemle I.k. 1927. 3.1./

Szekfünek is látnia kellett, hogy a Három nemzedék gondolatvilágából azok az elemek hatottak legszélesebb körben, amelyek a "történelmi középosztály" előítéleteivel összhangzóak voltak: az antiszemitizmus, a reakciósságnak a liberalizmus kritikájával való igazolása, a vezető szerepére való igény legitimitásának a hite. A morális reform nem valósulhatott meg. Mikor a gazdasági válság és a Bethlen-rendszer bukása Szekfüt világosabban látóvá teszi, újabb morális kritikával keresi a kiutat. Csakhogy most már nem a hanyatló liberális kort, hanem az ellenforradalmi korszakot marasztalja el — a Három nemzedék 1934-ben írott függelékében. Fő kategóriája a neobarokk. A magyar társadalom neobarokk vonásai alatt azokat a jelenségeket foglalja össze, amelyeket szokás volt a történelmi középosztály jegyeinek tekinteni. Az úri hagyományok, a kiüresedett tekintélytisztet, a dzsenti magatartási formák mímélése, az elzárkózás a kívülállókkal szemben — ez a neobarokk. A neobarokkal fertőzött vezetőréteg, a történelmi középosztály "aligha alkalmas azon reformmunka elvégzésére, mely az ősi értékekből indul ki és konzervatív, szerves átalakulásra törekszik," /Szekfü Gyula:

Három nemzedék, 410.1/ Szekfü bizonytalan a tekintetben, hogy ki léphet a középosztály örökébe. A politikai érzékünk társadalmi alapjairól írt történelmi esszéje ugyan azt sugallja, hogy a társadalom politikai vezetésében lényeges változásnak kell bekövetkeznie, új elitet kell kialakítani. Ebben az elitben ott szeretné látni a "magyar szellemiség embereit", de szeretné ezt valahogy mégiscsak kapcsolni a leszerepelt középosztállyal ("a korábbi vezető osztályok maradványai") és ugyanakkor elismerni a népi törekvések jogosultságát (elit utánpótlása a parasztságból) Egyes utalásai arra engednek következtetni, hogy valami polgáriás fejlődést szeretne, mások a korporatív állam eszméje felé mutatnak. Az elmosódottság és bizonytalanság annak a következménye, hogy morális pozícióról kritizál — a morális kritika viszont annak a következménye, hogy alapvető társadalmi változásokat most sem kíván.

Szekfü útja példázza, hogyan bomlik fel a "történelmi középosztály" szerepéről vallott felfogás — még magának ennek a felfogásnak a keretein belül. Nem szabad azonban azt hinni, hogy Szekfü gondolati pályája tipikus lett volna. A Három nemzedék egy kritika keretében fogalmazza meg a középosztály nemzeti

hivatását — Kornisnak a Mi a középosztály? c. cikke kritika nélkül bejelenti az igényt erre a nemzeti hivatásra. Kornis nem társadalmi kategóriaként, hanem a "nemzeti missziótudat"-tal határozza meg a középosztályt: az tartozik bele, aki együttérez "a történelmi Magyarország életakarásával, erkölcsi és politikai hagyományaival". Ezeknek a kifejezéseknek a húszas években egyértelmű politikai-ideológiai tartalmuk volt: a társadalmi és hatalmi status quo fenntartása, a területi revíziós nacionalizmus és az antiszemitizmus. A középosztály ilyen meghatározása — akárcsak a Szekfüé, csak annál sokkal nyíltabban — az értelmiség és középpolgárság nagycsoportjait eleve kizárja: t. i. a városi, részben zsidó rétegeket. Ebben is kifejezi az uri-hivatalnoki középosztály előítéleteit és véleményeit.

Nyilvánvaló, hogy Kornis felfogása — kétely nélkül nemzeti missziót tulajdonítva az úri középosztálynak — sokkal jobban megfelelt e réteg nézeteinek és hangulatainak, mint Szekfü moralizálása. Nem szabad természetesen azt gondolni, hogy az uri-közihvatalnoki középosztály eme durva ideológiája a valóság-

ban képes lett volna egységesíteni ezt az objektív helyzetét tekintve igen heterogén "osztályt". A társadalmi helyzet, életforma és társadalmi kapcsolatok tekintetében heterogén "középosztály" ideológiája azonban tartalmazta az egységesség hiedelmét.

A harmincas évek elejének a válságát nem csak úgy lehetett feldolgozni, ahogy Szekfü tette — határozatlanul és elmosódóan, de hosszú távon végülis (már csak németellenessége miatt is) a baloldal felé tájékozódva. A "középosztály" számbelileg nagyobb része a jobboldal felé tájékozódott. Ennek a jobboldal felé való elcsúszásnak ideológiai reprezentánsa pl. Aradi Zsolt, egy a katolicizmust a fasiszmissal egyeztetni kívánó fiatal ideológus-csoport tagja. A középosztály szót elutasítja — de helyette a középrendet javasolja. "Értelmi cenzust" javasol "az államokat s társadalmakat fenntartó "rétegben" való részvételhez", az "állam irányításához" — ez az "értelmi cenzus" nyilvánvalóan azok kiküszöböléséhez vezet majd, akiknek Aradi szerint hamis fogalmaik vannak a kultúráról: a liberális polgárok, akik a nyugodt pénzszerzést tartják nagyra. "Egy új "mittelstand" van kialakulóban, ennek a neve nem polgárság, nem hivatalnokosztály s nem "középosztály" független a foglalkozástól, ez az új réteg nem a nyugodt pénzszerzésre, a nyugodt kényelemre épít, hanem a harc a jellemzője. Ő a kultúra hordozója, abban az értelemben, hogy fermentum ez a kezében. Célja, hogy a kereszténység erkölcsi, szellemi és gazdasági elvei mindjobban érvényesüljenek. Belső attitűdje állandóan forradalmi, anélkül, hogy erről sokat beszélne." Az új a konzervatív előzményekhez képest: a harcos jobboldali antikapitalizmus (ez esetben a fasiszta irracionalizmust és keresztény misztikát elegyítő kivitelben). Nem új viszont az, hogy Aradi is ezt az új Mittelstandot tartja államfenntartónak. Ideológiája a régi "úri középosztályinak a tökések fejlődéssel és annak hordozóival szembeni régi ellenszenvét aktivizálja, nemzeti és társadalmi misszióutadatának ad fasiszta tartalmat. Mozgalmilag ez az aktivizálódás a Gömbös-féle "reformnemzedékben" ölt testet — Aradi és szűkebb köre is ehhez a "nemzedékhez" kapcsolódik.

A jobboldali radikalizálódás — éppen mert a "történelmi középosztályra" épített — nem törekedett az egész társadalom

alakítására, csak "örösváltásra": a városi-polgári zsidó csoportnak az "úri középosztály" által való kiszorítására — ilymódon a magyar politikai-társadalmi fejlődés legreakciósabb lehetőségeinek a megvalósítására.

Egészében véve a "történelmi középosztályhoz" kapcsolódó konzervatív gondolkodás, az értelmiség-középosztály szerepéről itt kialakult felfogás a torz kérdésfeltevések és fantomok megörökítése irányában hatott, a "történelmi" és "polgári" középosztály közti ellentétet élte. Kiutat találni csak az egész kérdésfeltevés feladásával lehetett.

A "történelmi középosztálynak", a dzsentrinek — a liberálistól (legalábbis egyes rétegeiben) a fasizmusig fejlődő — nemzeti hivatástudatával, nemzeti hivatás-ideológiáival szemben már a dualizmus korában kialakul egy "értelmiségi" hivatástudat. A magyar polgári átalakulás adott módja következtében a nemesi és polgári háttérű értelmiség szervezetenként és ideológiailag egyaránt a liberális nemesi mozgalomhoz kötődött a reformokban és még a hatvanas években is. A kiegyezés után az irodalmi értelmiség körében jelentkező és egyre terjedő kiábrándulás és izoláltság-érzés jelzi az ideológiai és szervezeti áttrendeződés kezdeteit. Döntő fordulat akkor következik be, amikor a század elején egy új, hangsúlyozottan polgári és demokratikus nyilvánosság keretei alakulnak ki — a Nyugattal és a Huszadik Századdal. Háttérét és bázisát ezeknek a városi polgárság és értelmiség képezi. Ennek az irodalmi, tudományos és publicista értelmiségnek a hivatástudata és szerepelképzelései természetes módon nagyon sokszínűek. Az értelmiségi hivatás problémáit legartikuláltabban a polgári radikálisok fogalmazzák meg. A felvilágosodás racionalista eszményei és a szocialista gondolatok elegyednek itt. Jászi Oszkár a szellemi munka hivatását abban látja, hogy a termelést fokozó technikai és gazdasági organizációt kell kialakítania, igazságos jogrendet, önmagunk és a természet felett nagyobb uralmat biztosító tudományt kell teremtenie, az egyéni felelősségérzetet és a társadalmi szolidaritást fejlesztő erkölcsöt, és oly politikát kell üznie, "mely arra irányul, hogy az emberi tevékenység összes ágai elérjék a kor erőforrásai mellett lehetséges legfejlettebb állapotukat". Sajnos a szellemi munka — mondja — nem teljesíti hi-

vatását, csak a kapitalisták profitját gyarapítja. /Jászi Oszkár: A szellemi munka értéke és értékelése, in: A magyar értelmiség történetéhez I. Dokumentumok. Szociológiai Füzetek 6. 9.1./ Jászi szerint az értelmiség mintegy helyettesítőleg, az összesség érdekeinek a képviseletében jár el. Missziótudat ez is, de nem egy feudális hagyományú, kasztosodásra hajlamos, bürokratikus csoport missziótudata.

A forradalmak során persze Jászi kicsit naiv, felvilágosult elképzelései hamar időszerűtlenné váltak. Az ellenforradalom győzelme azonban lehetetlenné tette ennek a radikális értelmiségfelfogásnak a továbbfejlődését. Az ellenforradalmi rendszer nem semmisítette meg teljesen a polgári értelmiség nyilvánosságformáit, nem tette teljesen lehetetlenné szerveződését. Ennek oka nem a rendszer toleranciája volt, hanem az, hogy fasiszta tömegmozgalom híján nem volt meg a totális fasiszta diktatúra kiépítésének lehetősége. A Bethlen-rendszer megelégedett azzal, hogy a közéleten belül gettóba kísérelte szorítani a polgári értelmiséget, amelynek ideológiailag leg tudatosabb tagjai amúgyis emigráltak. A hivatalnoki "történelmi középosztály" szemében a polgári értelmiségi orgánumok és irodalom a nemzetietlenség megtestesülései voltak. Az értelmiségi csoportoknak a bevezetőben említett kettőssége megmerevedett. A forradalmak bukása, a közéleti elszigeteltség, a munkásmozgalommal való kapcsolatok meglazulása súlyosan befolyásolták a polgári értelmiségi csoportok gondolatvilágát, az értelmiség szerepéről kialakított elképzeléseiket. Maguk is benne ragadtak a hibás körben: a saját helyükről kialakított elképzelésük nem segítette elő a hamis problémák (középosztály-értelmiség) helyett a haladás szempontjából lényeges kérdések megoldását.

Babits képviselte helyzetük tudatosításának egyik lehetőségét. Az értelmiség értékörző szerepére vonatkozó felfogását legnyíltabban 3. Benda: Az írástudók árulása c. könyvének ismertetése kapcsán fogalmazza meg. Tudni kell, hogy Babits lényeges pontokon eltér Benda felfogásától. Benda is megfogalmazza — más szavakkal — az ideális Írástudó képét, akinek a lába bár nem tart a Csillag felé, de ujjá arra mutat. Benda pamfeltje azonban a felvilágosodás, a racionalizmus és a re-

publikánus francia nacionalizmus hagyományaihoz kapcsolódik, az ezen hagyományok által hordozott értékek nevében ítéli el a monarchizmust, a jobboldalt. Így, tételes mondanivalójával nem teljesen összhangban, gondolatrendszere szervesen beépül a kor politikai közvéleményének a rendszerébe. Ez tényleg következetlenség, és Babits erre rá is mutat: ha az a baj, hogy az írástudók pártok szolgálatába álltak (és nem a pártoktól független Igazságéba), akkor a racionalista republikanizmus sem jobb a többinél. Babits a társadalomtól való teljes függetlenséget, a világitótorony heroizmusát követeli az Írástudótól. A világitótoronynak híven kell mutatnia az irányt — de milyen irányt? Nyilván az Igazságét — de mi ez az Igazság? Mi történik akkor, ha az Igazság keresésében a pártatlan Ész önmagát rombolja le — vagyis rádöbben saját semmiségére? Babits ezt a dilemmát nem tudja feloldani, s naivul az Igazságot különböző emeletekre osztja. A logikai probléma megoldatlansága az írástudói szerep elképzelésének ellentmondásaira utal. A Világitótorony heroizmusa egy értékrendszer védelmében állna, Babits azonban tudja, hogy bármely értékrendszer társadalmi konzekvenciákkal bír, hogy bármely értékrendszert fogad el, már nem őrizheti meg pártatlanságát a földi harcokban. A klasszikus értelemben vett humanista értékek képviselőjének földi konzekvenciáit nem akarja nyíltan vállalni — hiszen ez feltételezné a humanizmus és politika viszonyának a tisztázását.

Az írástudói szerep társadalmi implikációi kimondatlan maradnak, így noha az az értékrendszer, amelyet Babits írói gyakorlatában képvisel, összebékíthetetlen a hatalmi szisztéma konzervativizmusával, összeütközésre mégsem kerül sor. Babits eszszéjében vannak szándékosan gutgesinnt sorok, a magyar revíziós nacionalizmus igazolásáról — de van egy szándékolatlan gutgesinntség is. Az Írástudónak a kor felett gyakorolt kritikája absztrakt marad — ezzel stabilizálja az ideológiai szituációt.

A társadalmi-politikai háttér hiánya, a polgári nyilvánosság intézményeinek az izoláltsága megmutatkozik azokban az írásokban is, amelyek az értelmiség hivatását politikailag is (és nem csak az absztrakt Igazsághoz való viszonyában) értelmezik. Vámbéry Rusztem pl. úgy véli, hogy az értelmiségnek az etikai igazságosság követelményét megvalósítva a magántulajdont kell felszámolnia, a felvilágosodás egyetemes szellemét képví-

selnie. Az értelmiségnek szocialista szellemenben, bár nem a mozgalomban kell tevékenykednie. Az angol fabianizmus Vámbéry ideálja. Itt természetesen nem az a probléma, hogy Vámbéry nem marxista szocialista. A szembetűnő az, hogy a Vámbéry szerkesztette Századunk, noha radikális demokrata eszméket hirdet, nem tudja megszervezni a Bethlen-rendszerrel szemben a húszas évek végén már növekvő elégedetlenséget. Az ideológia is tükrözi ezt a tehetetlenséget: Vámbéry úgy taglalja a fabiánus szocializmus kérdéseit, mintha nyugat-európai közönséget óhajtana meggyőzni. A magyar értelmiség sajátos szerkezetét, a nyugatitól eltérő társadalmi és ideológiai fejlődését nem veszi számításba (bár az uralkodó ideológia szovjetellenességének Vámbéry is tesz engedményeket). Más értelemben bár, de a Vámbéry értelmiségi szerep-felfogása is konkretizálatlan maradt, akár a Babitsé.

A városi, polgári — részben zsidó — értelmiség elszigeteltségét, ennek ideológiai konzekvenciáit azoknak a csoportoknak sem sikerült felszámolni, amelyek pedig kifejezetten a polgári értelmiségi koncepció megújításának a szándékával léptek fel. A Szép Szó köre képviselte a legradikálisabban ezt a szándékot. "Szociálliberalizmusuk" ideológiai forrásait és összetevőit tekintve közel áll ahhoz a képlethez, amely a II. világháború után a nyugat-európai szociáldemokrata és polgári demokrata pártokat jellemezte. (S így a 30-as évek Magyarországon a radikális baloldalt képviselik.) Következetes antifasiszták, s a válásból való kivezető útként a New Dealt, a rooseveltizmust propagálják (akár Th. Mann) — így persze nem-kommunisták vagy antikommunisták. Csak éppen — ahogy Lukács György még akkor megállapította — az egész magyar fejlődés kulcsproblémáját képező agrárkérdést úgy kezelik "mintha a Mars lakhatóságának egy új hipotézise merülne fel, ahol kizárólag a tudományos pontosság ellenőrzése a fontos..." Gyanakodva figyelik a népies mozgalom nacionalista felhangjait — ahelyett, hogy érdemi elemzéssel a szövetségüket keresnék. Pedig látják a saját elszigeteltségüket. Éppen Ignóus Pál írja, hogy a hatalom engedi őt beszélni a saját közönsége előtt, Veres Pétert is a sajátja előtt, de azt, hogy együtt lépjenek fel, már megakadályozza — mert tudja, hogy az lenne az igazi veszedelem. De facto a baloldal összefogását mégsem tudták elősegíteni. Így aztán a sa-

ját értelmiségi feladataikat is csak a már vázolt absztrakt keretekben tudják megfogalmazni: a szabadság, liberalizmus, demokrácia elveinek a terjesztésében (Ignotus Pál), az előítéletmentes, "szabadon lebegő" értelmiségi lét megvalósításában (Hevesi András).

Szerepük ilyen megítélése kicsit igazságtalan. Az elszigeteltség tudatos vagy nem-tudatos elfogadásával ugyan maguk is hozzájárultak az adott politikai-ideológiai szituáció stabilizálásához illetve megnehezítették e retrográd szituáció felszámolását — és stabilizálták az értelmiségi csoportok megosztottságát is (amely megosztottság összefüggésben volt ezzel a szituációval). De míg a státus quo konzervativizmusa vagy a jobboldali radikalizmus hatalmi szempontból a haszonélvezői voltak ennek a szituációnak — a városi értelmiség az áldozata volt. Az is világos, hogy a magyar valóságtól való visszahúzódásuk részben kikényszerített, részben nem-szándékolt volt. Az értelmiségi szerep és a hagyományos felvilágosult baloldali értékek összekapcsolását azonban nem tudták oly formában konkretizálni, hogy az robbantó hatású lett volna.

Az "értelmiség hivatása" problémakör legterjedelmesebben a 30-as évek népies mozgalmában taglalódott. Annak megítéléséhez, hogy ez a mozgalom a vizsgált problémában mennyi újat hozott, vissza kell kanyarodnunk az ellenforradalmi rendszer első éveire: Szabó Dezső ideológia-teremtő kísérleteihez. Kötetünkben közölt tanulmánya a magyar társadalmi gondolkodás számos hagyományát feldolgozta. Hajlandó arra, hogy ezekből az ideológiai elemekből modern értelemben vett politikai mítoszt gyártsion. Ezzel a mítosz-teremtő hajlamával volt Szabó Dezső egy fasiszta tömegmozgalom potenciális ideológusa — csak szerencséjére ilyen mozgalom Magyarországon nem alakult ki. Az ellenforradalmi úri jobboldaliság nem volt hajlandó igazán komoly agrárdemagógiára — pedig, ahogy Szabó Dezső megérezte, ez lehetett volna a mítosz számára kiaknázható társadalmi probléma. Szabó Dezső ideológiai hatásai a paraszt-mítoszhoz kötődnek. A "magyarság ős humusza" , a "nagy magyar parasztenger" mítoszt összekapcsolja az "új középosztály" követelésével. A ténylegesen létező hivatalnoki középosztályt, mint korcs képződményt, elutasítja. Az "új középosztály" hivatását ő is a nemzeti integráció megteremtésében látja: ez a középosztály "a legal-

kalmasabb arra, hogy a közösség összes konzervatív és forradalmi erőit egy alkotó szintézisben egyesítse. A modern polgári demokrácia egészséges iránya nem is lehet más, minthogy a közösség, a nemzet egésze egyetemét ezzé az egyetlen osztállyá fejlessze." Az "új középosztály" elképzelését persze a közéleti elszigeteltségben élő Szabó D. valójában nem tudja konkretizálni. Annak azonban, hogy a középosztály (értelmiség) problémáinak a megoldását egy bármilyen homályosan is felvetett társadalmi átalakulásnak (agrárátalakulásnak) a gondolatával kapcsolja össze, nagy hatása lett. Szóltunk már róla, hogy a magyar társadalmi fejlődés ellentmondásai a paraszti polgárosodás gátoltságával, a polgári átalakulás adott módjával fügnek össze.

Már a húszas években történtek újabb kísérletek a parasztproblémának és az értelmiségi problémának az összekapcsolására — mint a Bartha Miklós Társaságban (ld. Fábíán Dániel cikkét) — de a hagyományos jobboldaliságtól való elhatárolódás tökéletlenül sikerült. A harmincas években a népi mozgalom megjelenése határozott változást jelentett. Ebben a csoportban fogalmazódtak meg a legpregnansabb elképzelések az értelmiség szerepéről — olyan elképzelések, amelyek még a mai szemléletünket is befolyásolják. Ismeretes, hogy a népi mozgalom valójában nem politikai mozgalom volt, 1937-es csúcspontján sem tudott hatékony politikai tábor létrehozni. A letagadhatatlan ellentmondások tudatosítása szülte, és az, hogy látni kellett, a hivatalos politika nem tud megoldásokat kínálni.

A politikához való viszony tisztázatlansága a szerveződni kezdődő csoportot 1935-ben ugyan beugrasztotta az Új Szellemi Frontnak, Gömbös azon kísérletének, hogy a fiatalabb író nemzedéket céljai érdekében manipulálja, de a politikai tevékenység iránti bizalmatlanság legtöbbjüket attól is megóvta, hogy túlságosan kompromitálják magukat. (Illyés: az írók követeléseit "semmiféle politika nem tudja kielégíteni, mert egy kormány sem valósíthat meg annyit, aminél mi még többet nem kívánánk." Illyés Gyula: Reform és irodalom, Magyarország, 1935, ápr. 24.) A politikai tisztázatlanság — jobb és baloldali kategóriáinak időszzerűtlennek tartása — pozitív kezdeményezéseik kibontakozását is gátolta. Erdei a politikai tisztázatlanságot kritizálva illúzióknak tartja, hogy az írók új reformkorszakban érzik magukat. "Ma az író szólhat a polgárság és az úri Magyarország nyilvános-

sága előtt, a szándékainak megfelelő politikai tényező azonban a munkásság és parasztság." "Vélt fedezéke csupán ennek az írói munkának, ha azt hangoztatja, hogy nem kivan politikát folytatni, ellenben írói hivatásának megfelelően írói eszközökkel megjeleníti azt a világot, amely számára aktuális. Ez a beszéd mit sem használ, amikor az ellenfél teljes joggal politikai jelenségű akcióként fogja föl Írásait és politikával felel rájuk. "A feladat:" segítse elő egy olyan politikai mozgalomnak a keletkezését és erősödését, amely a szabadság megépítését célozza, egyszóval legyen politikus és nem illúziókat, hanem politikai mozgalmat erősítsen." /Erdei Ferenc: A szabadság politikája, Válasz, IV. évf. 1937. 719. és 721.1./ Ezt a követelt demokratikus politikai nyilvánosságot a népi mozgalom nem tudta megteremteni.

A népi ideológiában, értelmiségfelfogásban az ideológiai hagyomány legkülönbözőbb elemei élnek tovább. Ezeket az elemeket szintézisbe hozni végig nem sikerült. A politikai bizonytalanság, az ideológiai tisztázatlanság ellenére Révai és Lukács is a népi törekvéseket tartották a két háború közti Magyarország (a kommunista csoportokat leszámítva) legpozitívabb vonalának. Ennek oka az, hogy ha a rossz ideológiai hagyományok teljes felszámolása nem is történt meg, de a feloldás lehetőségei — a nem-marxista táborban — a leginkább e népi mozgalomban mutatkoztak — összefüggésben a társadalom konkrét elemzésével.

A harmincas években kiélesedő, érzett és tudatosuló ellentmondások nagyjából három feloldódási lehetősége valósult meg e népies táborban (kapcsolódva a nem-népies eszmei mozgásokkal): a küldetés tudatában való romantikus visszahúzódás — a másodlagos mitologizálás, amely vészesen fogékony a fasiszta hatásokra — a racionális társadalmelemzés törekvése (amely megint csak polgári vagy szocialista célokhoz kapcsolódott). A pozitív tendenciák ez utóbbihoz kötődtek,

A saját küldetéséről és elhivatottságáról leginkább Németh László volt meggyőződve. Értelmiségépítő programja, az "újnemesség" gondolata számos ideológiai tradíció nyomát hordozza. A német romantikus életfilozófiai kultúrkritika hatásai felfedezhetőek: a kor problémája számára erkölcsi probléma, a

jelent, mint erkölcsileg hanyatlót elutasítja, az értékek megújulásában keresi a kiutat — elfogadva az irracionalizmust, a "termékeny zavart" — és felvetve természetesen sok problémát a munkamegosztással kapcsolatban, amelyek korábban és ma is foglalkoztatják az európai gondolkodást.

Az újnemesség értelmiségi szekta lenne. Szembeötlő az elképzelés strukturális hasonlósága akár a Babits-féle Írástudó, akár az Ignótus Pál-féle racionalista értelmiségi elit elképzeléssel. Az értelmiség az értékek megvalósítója, őrzője. Éppen az értékekhez való sajátos viszonya miatt azonban szektáriánus módon el is különül. Az értelmiség morális fogalom: feladatvállalás, amely heroikus tartásra kényszerít. A konkrét értékek persze, amelyeket az értelmiség hivatott képviselni, mindhárom elképzelésben ellentétesek és kibékíthetetlenek. Németh az "idegen szellemet" és a 19 századot utasítja el Ignótusban (és Ignótus Pálban is). Babitsnál a kontemplációt, a kétértelműséget veti els "A toll innenső oldalán volt az élet: a toll túlsó oldalán a mű. Az író csak a művéért volt felelős, az életéért nem. A toll innenső oldalán csalhattál, vesztegethettél, szajhaskodhattál, ha a toll túlsó oldalán makulátlannak mutatkoztál: megvolt a fölmentés." /Tanú, 1935. I. 13.1./ Nem értelmetlen-e strukturális hasonlóságról beszélni, ha az elképzelések ténylegesen kizárják egymást? A hasonlóság nem pusztán formális: benne a történelmi körülmények azonossága mutatkozik meg: a társadalmi-politikai háttért, széles közvéleményt, nyilvánosságot nélkülöző értelmiségi helyzete Kelet-Európában.

Ebből viszont az következik, hogy az aktív, elkötelezett élet ideologikus tételezése nem vezethet el — az elképzelés strukturális korlátai miatt — egy valódi társadalmi tevékenység eltervezéséhez. Közismert, hogy Németh a társadalmi-politikai tevékenységet illetően pesszimista, reformterveit illetően utópikus. A Debreceni Káté alaphangja a kilátástalanság heroikus vállalása: "Reménytelen a harcunk? A nagyság, mint maga az élet is, reménytelen, és a reménytelenségben, a falhozállított népek harcában van valami kétszerkettő fölötti remény. A történelem a tragikus életérzés csodája. Marathonnál a reménytelenség győzött." /Tanú, II. 72.1./ Mozgalom szervezésére egy ilyen, alaphangú program persze nem alkalmas. Az Új Szellemi Fronttal

kapcsolatos megalapozatlan illúziók összeomlása után csak a hagyományok "belső udvarára" való visszahúzódás következhetett. "Látszólag választanom kell: irodalom és közélet között. Választásra azonban itt a legcsekélyebb szabadság sincs. Világos, hogy megint a belső körön a helyem. Vissza kell szívnom magam a közéletből: el kell válnom attól, amit megmozgattam, meg kell tisztulnom minden keveredéstől, a "szigetre" kell mennem, hogy érdemeset mondhassak az embereknek." /Tanú 1935. I. 2.1./ A "sziget" a morális megújulás szigete, a példamutató kisebbséget nevelő sziget. Ennek a jegyében utasítja el a parasztimádatot: "...ma az értelmiség a Noé bárkája." /Az értelmiség hivatása, 29. 1./

Noé bárkája természetesen az utópiát hordozza: az intenzív kertkultúrát a görög hagyomány filológusi ápolásával összekapcsoló kicsit groteszk utópiát. A munkamegosztás visszacsinálásán alapuló utópia. "A jó munkás a dilettáns lesz, mert aki nem ért mindenhez, semmihez sem ért. — Felvirrad a dilettánsok napja, az üzemeket irracionalizálják, a cipőkészítő művészek megbuktatják a cipőgyárakat, Kner Izidor az Athenaeumot." Tanú I. évf. 139. 1./ természetesen harmadikutas, minőségssocialista utópia. Igazi sajátosságát az teszi, hogy az utópia jegyében Németh megfordítja a prioritásokat: az igazán égető kérdést, a földreform kérdését nagyvonalúan másodlagos "elosztási kérdéssé" degradálja. A morális megújulás utópiáiból a valóságos társadalmi feszültségekhez nem lehetett visszatérni — ezért bármennyire is nagyformátumú ideológus Németh László, az igazi újat a 30-as években nem ő jelenti a magyar társadalmi gondolkodásban.

Szabó Dezső messiási elhivatottság-tudatán kívül azt a gondolatot is továbbadta tisztelőinek, hogy itt egy új középosztályt kell teremteni. Ez az elképzelés élt a húszas években az olyan csoportokban, mint a Bartha Miklós Társaság (Fábián Dánielnél pl.), és ez volt a népi írók csoportját övező publicisztikai holdudvar egyik közhelye: a középosztály nem teljesíti nemzeti hivatását, ezért újat kell teremteni, mégpedig valahogyan a paraszti rezervoárhoz kapcsolódva — egy olyan középosztályt, amely a parasztságért él. Féja Géza 1933-ban arról ír, hogy a fájdalom a középosztály ostromozására kényszeríti, "A fájdalom, hogy hiányzik az a középosztály, melynek a múlt leg-

jobb, legnagyobbgyökereiből jönnie kellett volna, hogy egy borzasztó hiány éktelenkedik a magyar társadalom szerkezetében, mert nincs irányító, vezető réteg a föltörekvő dolgozó milliók számára." "Nem vette s még most is alig veszi észre ez a középosztály, hogy a falu tragikus szegény szeme mennyire reá figyel." "Hiszen belőlük kellene jönnie az egyetemes szárnyalású embereknek, a hősöknek, kik a völgyben nyugtalankodó tömegeket a csúcokra vezetik s teremtő ihletükkel új egészséget, új egységet, új nemzetet csinálnak belőlük. Hol van ez a középosztály?" Akik a parasztságból jönnek, "már nem hullanak bele a régi középosztály avult, szűk, pusztító szellemébe, hanem paraszti, falusi gyökereikre hallgatva akarnak várost és kultúrát építeni." /Féja Géza: A középosztály, Szabadság, VI. évf. 1933. ápr. 16./

Mert ez a felfogás több szállal kapcsolódott a hagyományos vagy "hivatalos" középosztály-ideológiához — és mert választani látszott a "hivatalos" középosztály-felfogás tanácsatlanságaira és bizonytalanságaira — széles hatása lehetett a "történelmi" középosztály köreiben, különösen a fiatalság közt. Ez az "új középosztály" felfogás azonban nem azt érti már középosztályon mint Szekfü a Három nemzedékben: nem egy elkülönült nemzeti hivatású réteg, hanem egy küldetést, megváltást vállaló elit. Ez az "új középosztály" elképzelés politikailag sokféle irányban aktualizálódott: alárendelten beilleszkedett a status quo felfogás módosulásaiba (Pongrácz Kálmán) — de lehetett építő eleme a faszizmussal szimpatizáló eszmerendszernek is (Aradi Zsolt).

"Új középosztály" követelése és társadalmi mitologizálás (egyes népieseknél is) olykor egybeesett — és jobboldali elcsúszással fenyegetett. Éppen ezért a már említett ideológiai átrendeződés legjelentősebb eleme az volt, hogy a népi mozgalom balszárnyán (Erdeinél, Veresnél, Kovács Imrénél) megkezdődött a paraszt-mitológia (és középosztály-mitológia) lebontása, összefüggésben a társadalom-ismereti tevékenységgel. Ennek eredménye egy olyan értelmiségfelfogás, amely az értelmiség szerepét többé nem a középosztály konzervatív vagy mitologizáló keretei között vagy az értelmiségi misszió morális vonatkozási mezejében értelmezi, hanem (ha nem is mindig következet-

sen) az osztálykategória felé tájékozódik. Legtisztabban a fejlődés végpontján, Erdei szárszói beszédében jelenik meg ez a felfogás: az értelmiség helye a munkásosztály és a parasztság törekvései által meghatározott rendszerben jelölhető ki. De ez egy fejlődés végpontja: elemei ennek a felfogásnak a fejlődés során alakultak ki.

Ez a társadalomszemlélet csak a konkrét társadalomkutató munkában alakulhatott ki, a szociográfiai mozgalmában. A marxista elmélet hatása is kimutatható (Erdeinél, Veresnél), A szociográfia elindulásában a hagyományozott ideológiák válságának, bizonytalanságainak volt nagy szerepe — ahogy azonban a szociografizálás elősegítette a törekvések és célok tudatosítását, a társadalmi problémák világos megfogalmazását, úgy építette le a hagyományozott ideológiákkal a hagyományozott értelmiség-felfogásokat is. A kötetünkben közölt írásokban természetesen tükröződik az, hogy a népi mozgalom szemléletileg egyenetlen volt, és az egyes íróknak nagyon különböző mértékben sikerült racionális elképzelést kialakítani társadalomról és értelmiségről. A mozgalmi háttér, a demokratikus politikai nyilvánosság hiánya miatt a pozitív tendenciák jóformán csak Erdeinél jutnak el a kiteljesedésig.

Veres Péternek például nemcsak az itt közölt írására jellemző a fogalmi tisztázatlanság, a fajkategória tisztázatlan használata, az előítéletesség. A "kivételes tehetség", a vezető misztifikálása sem válik gondolatai javára. Nála is megvan az értelmiségi elhivatottság-tudat. ("Az értelem és becsület pusztá szál kardjával kell az értelmiséginek kiállni, máskép nem győzhet, mert ha máskép győz, az már nem győzelem, hanem megalkuvás, értelmiségi lényegének elárulása.") — de végülis a jobboldali mitologizálástól és az értelmiségi messianizmustól is elválasztja, hogy az értelmiségi hivatás lényegét az értelmiségi különállás megszüntetésében találja meg. Az értelmiség szerinte nem lehet külön embercsoport — az "igazi" értelmiség a parasztság és a munkásosztály értelmisége, szerepe a társadalom átforgalmazásában van. "Vagyis az értelmiségnek éppen úgy közre kell működnie önmagának mint osztálynak a megszüntetésében, mint ahogy az ipari munkásságnak közre kell működnie a bér munkásosztály megszüntetésében és ahogy a parasztságnak

közre kell működnie a sajátos, őstermelő, naturálgazdálkodásban élő, globális szemléletű parasztságnak a megszüntetésében, mert a teljes felszabadítás másképp nem lehetséges." Ez a kollektivistá paraszti radikalizmus magán viseli a marxista szemlélet hatását.

Ahogy Révai is hangsúlyozza, Veres csak az egyik árnyalat a népi társadalomkutatáson belül. Irányában hasonló a többiek tevékenysége is, ahogy Darvas ezt regisztrálja egy recenziójában (megelőlegezve Révai nagy értékelő tanulmányát): a "világnézeti frontok kiszélesedésével" egyidőben tért hódít a társadalmi valóság reális szemlélete is. Kovács Imre, Szabó Zoltán és (részben) Féja Géza közölt Írásai ennek a társadalomszemléleti realizmusnak a jelenlétét és fejlődését mutatják. A társadalom valóságos osztály- és rétegviszonyainak, a hatalmi struktúrának misztifikálástól többé-kevésbé ment feltárása az értelmiségi szemléletet is átalakítja. Kovács Imre a valóságos viszonyok, származási összetétel elemzésével rombolja azokat az illúziókat, amelyeket — többek közt az "új középosztály" gondolata jegyében — az ifjúsági mozgalmakhoz fűztek. Szabó Zoltán pedig azért képes a kor legjobb értelmiség-szociográfiáját megalkotni, mert a hivatalnoki értelmiség (középosztály) és a hatalom viszonyát állítja középpontba (bár elméletileg pontos elemzést nem ad).

A megrajzolt (vagy sejtetett) értelmiséggép persze nem egyértelmű: hiszen szocialista és polgári demokrata elképzelések egyaránt jelen vannak. Az "úri" középosztályi vagy messianisztikus felfogások meghaladása sem volt minden esetben tartós. Szabó Zoltán pl., aki közölt szociográfiáját már állami hivatalnokként írta, a "szellemi honvédelmi" mozgalomban való részvételekor sok mindent visszavett korábbi szemléletéből. Veres Péternél is megerősödtek a harmincas évek végén, a negyvenes évek elején a messianisztikus elemek. Az objektiválódott felismerések azonban végső soron nem veszték el — a népi demokratikus átalakulás támaszkodott rájuk.

Erdei tanulmánya személyes előkészület erre az átalakulásra. Benne a népies társadalomkutatás valóban eljut a tudományos társadalomfelfogásig — így írása nem egyszerűen ideológiai dokumentum.

A torz kérdésfeltevések, a fantomok szétesztatása természetes módon vezetett ahhoz, hogy az értelmiség helyét és szerepét nem a nemzeti misszióban, értékörzésben találták meg, hanem a társadalom struktúrájában elfoglalt helyét, állam és társadalom viszonyrendszerében betöltött funkcióit keresték. Maga a kérdésfeltevés: az "értelmiség/középosztály" hivatása, mint probléma — tűnik el. Nem az értelmiség hivatásáról, hanem a társadalmi átalakulás tendenciáiról van szó. Az értelmiség különböző csoportjainak jövőjét az ezekhez az átalakulási folyamatokhoz való viszonya szabja meg

Milyen szerepe volt az egész mozgásban a marxista gondolkodásnak? A kérdésre tulajdonképpen már Révai megadta a választ a népi mozgalom irányait elemző nagy Írásában. A marxista gondolat hatását természetszerűen korlátozta az, hogy ezt a gondolatot egy illegalitásba szorított, üldözött párt képviselte, Nem lehet azonban a marxista gondolkodás viszonylag kis hatókörét csak az üldözöttséggel és elnyomással magyarázni. Tanulságos ilyen szempontból a 100%-nak a Bartha Miklós Társaságról adott elemzését elolvasni. Az elemzésnek tulajdonképpen igaza van: a turáni-szláv parasztállam utópiája gyermeteg misztifikáció. Ez az igazság azonban absztrakt marad. Egyrészt azért, mert nem adja (és a folyóirat más cikkei sem adják) a magyar értelmiség társadalmi-ideológiai problémáinak, a parasztság problémáinak konkrét, tudományos elemzését. Másfelől tulajdonképpen nem ismeri fel, hogy a jobboldali értelmiség válsága milyen politikai lehetőségeket nyit meg — nem ismeri fel egy szélesebb szövetség lehetőségeit (amit Révai — persze már egy Sokkal kifejelettebb szituációban — felismert). Az ideológiai szektásság összefügg a nemzetközi munkásmozgalom stratégiájának és taktikájának e korbéli problémáival. Ez azonban nem változtat azon, hogy az ilyen elemzés nem gyakorolhatott "robantó" hatását egy olyan szituációban, amikor a forradalmi munkásmozgalom nem rendelkezett nagy szervezett tömegekkel (a cikk úgy érvel, mintha ilyenek lennének). A mozgalom gyengesége, az ideológiai absztraktság egymást erősítő tényezők voltak.

Révai írása (amelynek nem lebecsülhető hatása volt itthon is) mutatja, hogy a tudományos elemzésnek milyen lehető-

ségei vannak. Nem előkészítetlen persze, hiszen Kemény Gábor, Bálin Görgy kötetünkben közölt írásai is lényegesen konkrétabbak, mint a 100% cikke. Rámutattak már arra, hogy Révay túl optimista a népi mozgalom lehetőségeinek a megítélésében. Ez a túlzott optimizmus is bizonyára közrejátszott abban, hogy a felszabadulás után a konkrét elemzésnek ezt a vonalát nem vitte tovább. Ez viszont hozzájárult ahhoz, hogy az e kötetben is reprezentált elképzelések és felfogások továbbéljenek és bizonyos fokig történelmileg hatékonyak legyenek.